

Te au Akanoonoo'anga Ture Maori A te Taunga Vairakau O Aitutaki

Aukute 2023

Akapapaanga

Tetai autara no Aitutaki e te Akanoonooanga ture Maori o Aitutaki.....	1
Taunga Vairakau Maori e te Vairakau.....	4
Te Puapinga, Paruru e te Tiaki'anga tapu.....	6
Te au turuturu o teia Akanoonoo'anga.....	6
Te Putuputuanga Taunga Vairakau Maori o Aitutaki e ta ratou Akanoonooanga.....	7
Te tumu'anga o teia Akanooanga.....	7
1.Ko te au Ture kua akamou ia ki rung i te akonoanga maori.....	8
2.Ture Paruru e te Oake'anga kite pakari Maori.....	10
3.Te Tapu ete au Akateretere'anga i runga i tetai au rakau.....	11
4.Tetai au aronga kimi kite na vao ake i teia akanoonooanga.....	11
Tetai au autara e te kite no runga i te rapakauanga e te akaora.....	12

No te tuanga maki, te akamaroiroi iatu nei kia aravei e te kimi ravenga ki te tuanga o te Marae Ora e te Taote e pera ki te au Taunga Vairakau Maori.

Ko teia akanoonooanga, kua kiriti'ia e Retire Puapii, Daniel Robinson, Miri Raven e pera kit e au mema o te putuputuanga Taunga Vairakau Maori o Aitutaki.

Tetai autara no Aitutaki e te Akanoonooanga ture Maori o Aitutaki

Ko Aitutaki koia tetai enua i roto i te Kuki Airani. i roto i te 15 enua ko Aitutaki tetai i roto i te pae tonga o te Kuki Airani. I roto i te Kuki Airani nga tuanga e rua i roto i te Kavamani Enea e te Kavamani Metua. Ko Avarua i runga ia Rarotonga ko te kapitara ia e tei runga i reira te Are Paramani e te Kainga Ariki o te Kuki Airani. I roto i te akonoanga maori kua akatinamou ia te reira i runga i te au mana Aronga Mana e pera te ui Ariki e te vaka mataiapo. Ko te ititangata Porinetia kua irinaki ia e ko ratou te aronga tei aka'uanga mai ia Aitutaki i te Mataiti AD1225 – 1430. Kua irinaki ia i te ra 9 o Okotopa Mataiti 1900 kua riro mai te Kuki Airani i raro ake i te 'Au Peritane i te Mataiti 1965 kua riro mai te kuki airani e na ratou rae e akatere i raro ake te akonokonoanga a Nutireni. I raro ake i teia akanoonooanga kua riro katoa te Kuki Airani ei iti tangata Nutireni e te ngoie ua ia ratou i te tomo ki roto ia Nutireni e kare e tamanamanata.

Ko Arutanga te kapitara ia o Aitutaki, tei noo ki te tua opunga o te enua. Ko te tare anga tangata tei tamanako ia 'ara atu i te 2000 tangata. Ko te enua kua akatau oonu iatu e apa tei tupu mai na roto i te tai e te akau, no te mea kua takapini ia aia e te akau, te au motu, e te enua i runga i tetai ngai teitei i te tua opunga o te enua. I roto i tetai tamanako anga ko te teitei o te maunga e123 mita (404 tapuae) koia oki ko Maunga Pu piri atu ki te tua Tokerau o te enua (Pyle et al., 2019)

A tapataa tai kua ki i te Pu Nano , Pu Niu, vao Ao, Ara ete Patapuka Te au tapa tiketike kua ki i te vao au e te au pai taro. I roto enua kua tanu ia te reira ki te niu, meika, anani e te au manga tukeke mei te mea atura e e mea akamanea ia. I runga i te au maunga kua tama ia te reira i te tuatau o te tamaki anga 2 e te au vaeau. I teia nei kua tupu te matie e pera tetai au rakau tei apaina ia mai ki Aitutaki nei. I runga i te motu, a, tapataatai kua tupu ia e te ngangie uri atu kite au pu kopara, vao niu, e te motu tei tupu mai mei roto mai i tetai pupuanga (volcanic) ngaruerue enua tei tupu ia e te Tamanu (*calophyllum inophyllum* aka Mahogany) Ko teia enua ki katoa aia ite au manu rere tukeke, inara te vai nei tetai manu tuke uake rae aia i teia nei ao koia oki ko te Kuramoo (McCormack, 2007; Stoddart 1975a,b).

I runga ia Aituaki, kua riro te au vairakau tamate tita mei te parakoti i te takore atu i tetai au rakau tei akarare ia ei vairakau. No te mea tetai au vairakau e au tita, kua takore ia te reira e tetai papaki tei kore ratou i ki te te puapinga o te reira rakau. Te au rakau torotoro te ngaro nei te reira, te tumu ara no teia vairakau poitini tamate tita e me ka koi iake teia au rakau, te vai nei te poitini i runga, ko te reira tetai aka manamanata. Ka anoano ia kia apii'ia e kia akamatakite'anga ki to Aitutaki i te Ao Rangi e te au Rakau, te puapinga i te akono i teia au rakau amani vairakau e pera kia matakite i te akarare i teia au vairakau tamate tita i runga nei i te enua.

Te au enua tei tama ia ei tanu niu, ko tetai manamanata teia tei kitea mai i runga ia Aitutaki. Kua oake te kavamani i tetai tikaanga kia tama e te akarare atu te au vairakau tamate tita, tei riro ei takinokino atu ite au rakau amani vairakau. Tetai au pu niu tamara tei apaina ou ia mai kua apai katoa mai i tetai au tu manumanu ou.

Tetai au taime te vai nei teia au rakau i te ngutuare o te tangata, e ka aere atu te taunga vairakau ka pati i te reira, inara kare e rai rava ana te au rakau Amani vairakau i runga i te enua. Kua tamanako iana ki te tua o te tanutanu kia rauka tetai akatupu anga i teia au rakau, ko te manata kare e rai ana te au tauturu i rauka mai ana. Kua uipaanga e kua uriuri manako tetai au oire kia akatupu rae ta ratou uri rakau te ka rauka i te amani vairakau ma te kore e akarare i te au vairakau poitini tamate tita.

Taunga Vairakau Māori

Ko teia putuputuanga Taunga Vairakau Maori o Aitutaki, kua akaputuputu ia e kua uipaanga ana no tetai au tuatau. Ko teia putuputuanga kua akakoukou ia mai tetai au taunga mei roto mai i te oire e varu – Amuri, Ureia, Autanga, Reureu, Nikaupara, Tautu, Vaipae e Vaipeka. Te rai anga o te au tangata i roto i teia putuputuanga taunga rapakau, e rare ana ratou na te kavamani, e pera tetai pae ki roto i te tuanga kamupani e pera tetai pae e rare ana na ratou ra; tautai, tanutanu, tuitui, rangaranga e tetai au tuanga i roto i te pae tanutanu. Ko te Pae Turoto tetai ngai rare a te au taunga. Kare e akatere i roto i teia putuputuanga Taunga Vairaku Maori. E au kopu tangata ua e ta ratou akanoonooanga e te tu’a anga i ta ratou au vairakau na roto i te autaratara’anga ki te kopu tangata. Ko te tangata tatakitai ko ratou te akono ana e te tanu nei i te au rakau amani vairakau i runga to ratou enua. Ko te kite pakari o te amani vairakau kua apii ia ki te au tamariki no te uki ki mua.

Teia taime kare e tika papu e te akanoonooanga, tau i rauka mai – kare oki e e uipaanga putuputu ana. E oake ana i te kite o te amani vairakau e te au tu rapakau ki roto rai i te kopu tangata. Na roto i teia putuputuanga Taunga Vairakau Maori te riro mai nei ei mareka anga kia uipaanga putuputu, kia akamana ia teia putuputuanga e pera kia rave ia tetai au parani rarerare na teia putuputuanga.

Ko tetai taii me kore manga manamanata, kare paa te uki o teia tuatau e inangaro i te apai i teia tarero kite pakari no te Taunga Vairakau Maori. Tuke rai te au apianga i te taime mua ki teia tuatau, no teia, kua tamanako ia e te au Taunga Vairakau Maori kia putputu te uipaanga/autaratara kia rauka tetai tuku anga tika matutu e ka iri ki runga iaai teia kite pakari.

Kua kitea katoa ia mai tetai au tangata kimi kite mei Rarotongae Autireria tei aere mai ana ki Aitutaki. Kua aravei teia aronga ranga kite ki te Konitara Enea. Kua inangaro ratou kia oake ia te vairakau kia ratou e kia retita ia ki raro ake i te Marae Ora e oti oko atu ei. Ko te Putuputuanga Taunga Vairakau kare ratou e akatika kia okona ia teia au vairakau. E mea puapinga kia kite te katoatoa e tetai au rakau kua ngaro e tetai pae te waitata atura i te ngaro.

Tetai o te au Taunga Vairakau Maori, kua inangaro ratou kia rauka tetai tikaanga i te kiriti i tetai akanoonooanga ma te tauturu i teia putuputuanga kia akamana ia e te au manako te ka tupu mai no teia tuatau ki mua. Te vai katoa nei tetai manako kia akaora ia mai tetai au vairakau maori a Aitutaki e kia akauruuru ia tetai kiritianga no runga i te au taunga e pera te au maki te ka rauka i te rapakau e pera tetai takai anga kia kiriti ia te au tara no te au rapakau anga, te vairakau tei rauka i te akaora i te tuatau mua e teia tuatau.

Kua ariki te katoa kia amani ia tetai Akanoonoo'anga ei meitaki rai no te au Taunga, inara kare te rare katoatoa a te Taunga, mari ua kua ariki te kopu tangata kia kiriti ia. Kua ariki ia tetai ripoti, akaariarianga tutu, e penei ake tetai kupenga rangi. Kua matutu teia putuputuanga kia akamana ia e kia putuputu te uipaanga. Te anoano ia nei kia anga ia teia Akanoonooanga e te rare atu ki runga i te au vairakau, tapiri atu ki te pae i te akakite anga e te autaratara kia kore te kite karape o te vairakau e ngaro.

Tetai tuanga rare ki mua, kua autaratara ia e kua ariki ia i roto i teia putuputuanga, kua tamanako ia kia retita ia teia kite karape e te Are Korero i raro ake i te ture Akonoanga Maori (2013) tei akanoo ia e te Tauranga Vananga.

Te Puapinga e te Mana Tiaki/Paruru

Ko te akonoaanga a Aitutaki i teia ra kua akamou ia te reira ki runga i te irinaki Atua, Vaerua Kerititiano. I te taeanga mai te Evangelia akamata mai rai te kitea o te Vairakau e tae mai ki teia ra.

Te au Tuanga Turuturu I te akatupu anga i teia Akanoonoo'anga

Kua akatupu ia teia Akanoonooanga, na roto i te turuturu pakari a te Konitara Ranga Kite o Autireria (Australian Research Council). Te kimi anga O te Tauturu I te akanoonooanga Kite pakari o te enua: Te paruru anga e te totoa'anga i te kite pakari enua (DP180100507), tei akatere ia mai e Professor Daniel Robinson e te Taote Miri (Margaret) Raven mei te apii tuatoru mai i Autireria (University of New South Wales). Ko teia putuputu'anga kua inangaro ratou ma te kauraro pakari ki roto i te au akanoonoo'anga a tetai putuputuanga tauturu koia ko te Nagoya Protocaol ei ravenga kia rauka mai tetai tauturu ma te tau e te papakitai kore i raro ake i ta ratou akanooanga tau i roto i te taupupuanga o te oraanga (Biological biodiversity (CBD) Ko teia putuputuanga koia te Nagoya Protocol ko ta ratou ko te turuturu pakari i te au enua e te aronga ranga kite kia kauraro pakari ki raro ake i te ture enua, to te oire e pera ki te au kite pakari o te enua e to ratou ao rangi.

Kua akamata mai teia autaratara anga ki tetai Metua koia a Retire Puapii (Puapii Rai no tetai Apii tuatai I Aitutaki) i te Mataiti 2018, e akatere katoa aia no te putuputuanga Taunga Vairakau Maori. Kua rauka katoa tetai tikaanga kia autaratara ki te Konitara Enu, Aronga Mana e tetai au taeake i runga te enua, e kua ariki ia teia nga taeake Prof Robinson e te Taote Raven kia kimikimi oonu atu no teia Akanoonoo'anga.

Mataiti 2019, kua rauka teia tikaanga kia uipaanga ma te autaratara atu a Prof Robinson e te Taote Raven ki te au Taunga Vairakau no tetai Akanoonooanga. Kua kitea mai te anoano kia kiriti ia teia au akanoonooanga, akatanotano e te akatupu i tetai putuputuanga ei uriuri, autaratara i te au tuanga taii te ka tupu mai no te au tuatau ki mua.

Aitutaki TaungaVairakau Māori Te Putuputuanga Akanoonooanga

Te Kaveinga o teia Akanoonooanga

Te tumu atupaka o teia Putuputuanga Te Akanoonooanga a te Taunga Vairakau Maori o Aitutaki koia i te akatanotano anga i te kite pakari o te enua e pera katoa tetai kaveinga I te totoa atu i teia Kite Pakari. Ko teia akanoonooanga kia marama to vao mai te akau te au Akanoonooanga a te Taunga Vairakau o Aitutaki e pera i te atui'anga ki te peu maori e pera te akarare anga.

I roto i teia Akanoonoo'anga a te Taunga Vairakau o Aitutaki teia au tuanga:

- Ture tei akamou ia ki runga i te au akanoonooanga Peu Tupuna
- Ture no te Paruru/Tiaki e te oake anga kite
- Te mana e te arai'anga o tetai au Rakau
- Te au kimi kite (ranga'anga manako) na vao mai

1. Ture tei akamou ia ki runga i te akonoanga Pea Maori

1.1. Ko teia putuputuanga Taunga Vairakau Maori o Aitutaki kare te reira i retita ia ki te Kavamani Metua o te Kuki Airani e pera ki te Kavamani Enua te Konitara o Aitutaki. E putuputuanga takake teia mei te Marae Ora. Ko te manako kia retita ia e ko te reira tetai kia autaratatara ia.

1.2. Ko te Vaka Mataiapo e putuputuanga ke rai mei te au Taunga. Tetai atiangā kare o ratou atuianga ki te au vairakau, mari ua e vairakau me kore e Taunga Vairakau ratou. Ko teia kua akamou ua ia ki roto i te kopu tangata. E mea puapinga teia no te mana o te vairakau. Me kai koe me kore akarare koe ma te kore e tikaanga mei te kopu tangata mai kare te reira e mana, me kore ka mate koe. Me kare koe i akakite iatu ana e te tangata naana te vairakau kare te reira e rare (te vairakau).

1.3. Tetai au Taunga te rapakau nei na roto i to ratou mana rapakau – e mea matakū te reira. Ko te vairakau na roto mai i te moemoea, te tuatau, ka akapeea i te raveraveanga e te au takaianga rapakau i te tangata maki tei anoano i te ora.

1.4. Ko te kite e oake iana te reira ki te tamariki tei inangaro i te peru. Tetai au vairakau e oronga iana ki tetai au aronga kare i te koputangata – tei runga ua te vairakau.

1.5. Me kua kite koe e maki to tetai taeake, ka aere koe ka akakite ki te taunga naana te vairakau. E mea puapinga i te akakite e kua maki to taeake kia rapakau ia. Me uuna ua koe kia koe kare e rauka te ora.

1.6. Ko te vairakau e oake iana meite metua vaine ki te tamaine me kore meite tuakana ki te teina e ko ratou ua te ka rapakau i te maki. Ko te vairakau me na tetai e amani kare te reira e meitaki no tetai au akanoonooanga, mei te pure. Ka tano ua te tane e te vaine, i tetai atiangā e oake iana te vairakau nate tane e peru te tumu kare e tamariki tamaine i roto i te ngutuare tangata.

·E tai taunga vairakau maori kua akakite mai tana vairakau na tona mama kerei e tona metua vaine i oake mai. Te kiriti nei au ki roto i tetai puka kia kore rava e ngaro me kore e peke i tetai ke.

·Tetai taunga tana vairakau kare na tona mama, mari ra na tona papa. ‘No tona tu makiamaki kua oake aia ki taku mama, e na tooku mama kiaku’. Te mako uara te reira, ko te mea puapinga tei roto i te koputagata.

1.7. Kare matou e kiriti ana te vairakau no tetai, autaratara ua, inara ka kiriti no to matou kopu tangata ua. Ko te au Taunga Vairakau Maori ua te ka rave i te reira. Ko te vairakau na te iti tangata, no te iti tangata.

1.8. Tetai vairakau no Mangaia mai te ngai i apaina mai ki Aitutaki, no te rai i te maki vaine i riro ei teia tikaanga vairakau no tetai enua mai. E tikaanga akaieie teia i te rare kapiti i rotopu i te au enua, inara na roto i tetai akatikatika anga. Ka rauka katoa teia tikaanga ki te enua mamao, Niutireni, Autireria, me ariki te kopu tangata.

1.9. Ko tetai au rakau e mea puapinga te reira ki te au Taunga Vairakau Maori. Kare katoa tatou e tanu ana. Ko te Akari Tiare Maori kare tatou e oko ana i te taime mua inara te okona nei i teia tuatau. Teia tuatau te riro nei te Vairakau ei amani moni inara tatou te Taunga Vairakau Maori kare e ariki ana i te reira akanoonooanga.

1.10. Te tapu e te mana i runga i te vairakau, kare te reira e tupu me okona ia te vairakau. Tetai vairakau ka rauka te amani inara kare e rauka i te oko. Kare te turu nei i te oko i te vairakau, te akakite ua nei eaa te tupu nei. Tera oki tetai akari ei parai pakiri maro, ko teia te oko ia nei no te mea kare e tangata e uri atu ana ki te reira.

2. Ture Paruru/tiaki e te Oake anga kite

2.1 Te tikaanga o te kite Tupuna no te rapakauanga tei roto te reira i te kopu tangata. Ko ratou te peru nei, teia ratou katoa te mana i te oake atu te reira ki tetai.

2.2 Ko te kite Tupuna kua oake ia te reira ki te tamariki, te tamariki inanagaro i te tamou e te peru i roto te kopu tangata. Me kare e noo ana ki runga i te enua ka pati ia kia oki mai ki te enua. Tetai papaki e oake ana ki te katoa'anga o te tamariki (ngutuara tangata).

2.3 Ko te au rakau e te akanoonooanga kare te reira i tieni ana, inara te peruanga kua manga tieni i teia tuatau.

2.4 Ko tetai vairakau kua oake ia mai na roto i te moemoea...ka aere mai te mama me kore te papa na roto i te moemoea i te oake anga mai i te vairakau. Ko te moemoea kua tano mari ki te tuatau maki o te tangata.

3. Te Mana e te Arairai'anga o tetai au Rakau

3.1. Tetai au rakau kua paruru ia. I te akarare teia au rakau ka na mua koe ki te tipatimani o te tuanga Taporoporo imua ake ka tipu ei koe, e pera ka tanu katoa tetai.

3.3. Tetai au vairakau kare te reira e peru iana i te tuatau uaua. Kare te reira e meitaki. Tetai kare te reira e koi iana i te tuatau anu katoa. No te akanoonooanga tuatau.

3.5. Ae tetai e au mea morimori e te tapu te reira. Tetai oire tei te itianga ra. Tetai oire e tupa. Tautu e papaho – papaka. Tetai kopu tangata e Pitate to ratou.

3.2. Te au vaine kua maki vaine ia e mea tapu te reira – kare ratou e akatika ia te koikoi e te amani i te vairakau.

3.4. Tetai au Ara na te tane ua e aaki me kore e tanu. E au akanoonooanga rai teia e pera ki tetai au rakau.

3.6. Te au rakau amani vairakau kare te reira e tipu neneva iana. Ka inangaro ia kia tanu ia teia au rakau ki te enua katoatoa e te turuturu pakari a te enua tangata.

4. Rangaranga Kite na Vao mai

4.1 Te au kamupani me kore au tangata rangaranga kite e eeu nei to matou kite, kare matou e ariki i te reira. Ka inangaro ia kia akamou ia tetai irinakianga ki te au aitu me kore aronga no vao mai te tomo mai nei ki te Kuki Airani e Aitutaki i mua ake ka tamanako atu ei tetai tikaanga marama kia ratou.

4.2. E me kore me tupu ake teia kumiti, te au aronga Rangaranga Kite katoatoa, ka inangaro ia kia uipaanga ki te kumiti Taunga Vairakau Maori o Aitutaki, no ta ratou e kimikimi matatio nei.

4.3. Kia rauka tetai tikaanga no te rave i teia rangaranga'anga, ka anoano ia te kamupani me kore te tangata e kimi nei kia oake mai tetai akakite anga ka akapeea aia teia kite pakari e ka akapeea atu.

4.4. Tei runga ua te au taunga me ka oake ratou i ta ratou vairakau, te tai aronga na vao, kare e aru ana i tei akanoonoo ia. E no reira e mea puapinga teia putuputuanga e ta ratou tika ka oronga mai.

Tetai au kite ko tei Rapakau'ia

Kua tupu ana tetai au semeio tei rapakau ia e te Vairakau Maori.

Ko tetai taunga kua kite aia tetai tangata tei putoto te toto i runga i tona upoko waitata atu ki te roro. Kua akarare ia te akari maori e kua tae mai teia maki na roto i tona puteao. Kua rauka te ora.

Kua kitea mai tetai vaine i tona maki tona (oviri) i runga i tona u mama, kua ora mai na roto i te vairakau maori. Ae e vairakau maori ta tatou no te reira. Tetai rimurimi i runga i te rakau e akarare iana te reira ei rapakau i te tona i roto i te kopu. E ko tetai tangata i akarare ana aia i te varaoa i te tama pirau i tona maki.

Ko tetai taunga kua moemoea ia aia no tetai vairakau tona (oviri) i roto (cancer). Kua manako te tangata maki kia tamata ia teia vairakau. Te taeake tei oki mei te taote mai kare e rapakau i rauka mai. Kua inu e tai moina kua mako, manga tauturu mai rai. Kua taomi nga mea moina akaou no teia vairakau, i muri mai kua kitea mai e kua ngaro teia maki oviri (cancer). Ma takiri.

Au kite/tauturu

McCormack (2007) Cook Islands Biodiversity Website, accessed 29 May 2023.

Pyle, R. L., Copus, J. M., & McCormack, G. (2019). Cook Islands. *Mesophotic Coral Ecosystems*, 409-423.

Stoddart, David R. (1975a). "Mainland vegetation of Aitutaki", Atoll Research Bulletin. 190: 117–122. Retrieved 22 May 2022.

Stoddart, David R. (1975b). "Reef islands of Aitutaki", Atoll Research Bulletin. 190: 59–72. Retrieved 22 May 2022.

Mii Jacob
Teiti Teiti
Mii Tati
Tapita William
Tukumate Ngatuakana
Tumutoa Nicholls
Sally Pukenga
Tunui Mati
John Purua
Katapu Tuarae
Maki Ryan
Kerry Lazaro
Bobby Strickland
Rev Remi Tumu
Moeroa Vaasa
Tikiteina Maruaau